

УДК 1 930.1

К. В. Кротов
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова

АНТИЧНІСТЬ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ СМISЛУ ІСТОРІЇ

Проблема смислу історії належить до вічних філософських проблем, яку людство намагається вирішити протягом усього свого розвитку, починаючи зі стародавніх часів і закінчуючи сучасними концепціями. Історична наука дає нам свідчення того, яким шляхом і під впливом яких зовнішніх умов розвивалось людство. Але будь-яке пізнання зовнішнього ходу явищ не здатне задовольнити наших запитів щодо такої еволюції, в якій виявляється людський дух, свідомість, особистість. Людина питає себе: чому вона з'явилась на світ, із чим піде з нього, що пов'язує початок життя, її течію і її кінець? Життя особисте й життя колективне так тісно між собою пов'язані, що ми не можемо їх розуміти без освячення життя особистого суспільними умовами та суспільних умов – властивостями особистості. Відмовляючись від цього, ми повинні були б дійти висновку, що історія зовсім не має розумного смислу, тобто цілей свого початку, середини й кінця. Вона перетворюється в бездумний процес природи, в якому ми якимось чином можемо простежувати лише послідовність причин і наслідків, які невідомо чому почались і невідомо до чого призведуть. Людство, незважаючи на невдачі охопити смисл подій, не заспокоюється, а при найменшій можливості прагне знайти які-небудь судження про цілі життя, цілі історії.

Безпосередньо аналізом античної й середньовічної філософії займалися такі автори, як В. Асмус, А. Богомолов, А. Чанишев, а також представники української філософської школи: Т. Яцук, І. Бойченко. Існує також критична література, де розглядається смисло-історична проблема. Зокрема, це монографії Б. Губмана та І. Гобозова, присвячені аналізу вирішення проблеми смислу історії, починаючи з античної традиції й закінчуючи сучасними концепціями, як секулярними, так і релігійними; дослідження ще 80-х років минулого століття проблеми місії людини в історії в католицькій філософії В. Гараджі. Також потрібно відзначити роботи М. Штеренберга, який досліджував проблему спрямованості історичного процесу.

Метою статті є виявити підґрунтя постановки питання про сенс історії як історіософської проблеми, порівняти основні підходи до вирішення цієї проблеми в античній філософії й філософії епохи середньовіччя, проаналізувати різні моделі вирішення проблеми смислу історії, а також взаємодії людини та історії, дати оцінку включення людини у сферу історичного буття.

Для епохи Просвітництва домінуючою є ідея про можливість людського розуму осягнути сенс історії: домінують ідеї субстанціалізму й прогресизму. Історія уявляється мислителем цієї епохи як безперервний рух уперед. Але поступово людство змінило свій погляд на проблему смислу історії. Протягом ХХ століття і втрати, і набутки християнства були значними й більшою мірою значно несподівані, і все його обличчя значно змінилось. Найбільшим іспитом для християнства був виклик тоталітаризму, якій розумів себе абсолютно по-справжньому як нову віру, яка прийшла на зміну всім релігіям світу, звільнив собі шлях пропагандою й насиллям. ХХ століття було найбільш кривавим століттям в історії людства, яке показало, до чого може призвести ідея про те, що людство без допомоги віри може побудувати ідеальний світ. Сучасне християнство (філософія неомізізму, неопротестантизму та інші напрями) прагне повернути людству духовні цінності, які були поступово втрачені в процесі секуляризації культури. Якщо сучасна західна філософія ХХ століття ставить під сумнів можливість сучасної людини знайти дійсний сенс історії, в її побудовах звучить думка про не-

можливість людського розуму осмислити історичне, то сучасні християнські мислителі намагаються відродити християнські цінності, але вже використовуючи наброки сучасної світської філософії (екзистенціалізму, герменевтики, психоаналізу).

Виробити сучасний підхід до проблеми смислу історії – означає по-новому подивитись на шлях, який пройшло людство, при цьому враховуючи пошуки минулого й теперішнього.

Класична християнська філософія з'явилась під впливом традицій античної філософії, яка передувала їй, також важливе значення мала та соціально-політична ситуація, яка існувала тоді, коли класичні християнські філософи створювали свої концепції вирішення проблеми смислу історії. Питання про сенс історії виникло як питання про надію й людську гідність потерпілих, про те, що їхнє велике терпіння не є позбавленим сенсу.

Аналіз відмінностей античного і християнського поглядів на проблему смислу історії ми зустрічаємо в працях багатьох мислителів, зокрема у праці М. Бердяєва «Проблема історії й есхатологія», де він відзначає, що існують два погляди на світ: з одного боку, світ є насамперед космос, з іншого – світ є насамперед історія. Для стародавніх греків світ є передусім космос, для давніх євреїв світ був історією. Він підкреслює, що в греків не могло виникнути філософії історії внаслідок їх космоцентричного розуміння світу. У них не було великого очікування, яке було б звернуто до майбутнього. Філософія історії могла виникнути лише у зв'язку з месіансько-есхатологічною свідомістю, яка була лише в давніх євреїв: очікування месії, тобто втілення смислу, давши в історії [2, с. 291]. Це й думка О. Меня, відомого представника православної традиції, котрий зупиняється на особливостях самого християнства, яке акумулювало досвід різних релігійних вірувань людства і привнесло в життя нове розуміння світу. Даючи характеристики християнства, О. Мень підкреслював: «Безумовно, християнство кинуло виклик багатьом філософським і релігійним системам. Але водночас воно відповіло на надію багатьох із них. І найсильніше в християнській духовності є не заперечення, а ствердження, обхват і повнота». І далі О. Мень пише, що «християнство це є і жага спасіння, й абсолютна покора людини Богу, який, у свою чергу, є суверенним володарем космосу та людської долі. Це й багатоманітні вияви Божественного, це й те, що Бог є в усьому, він є деяка таємнича сила, яка охоплює кожну краплину, кожний атом світобудови». Але, на думку мислителя, помилковою є думка про те, що християнство з'явилося як деяка еkleктика, яка збрала просто в собі всі елементи попередніх вірувань. У ньому проявилась колосальна сила чогось нового. І це нове було не стільки в доктрині, скільки в прориві іншого життя в наше буденне життя [9, с. 60].

Ще одна позиція, яка відрізняється від поглядів і М. Бердяєва, й О. Меня, є позиція відомого знавця античної традиції О. Лосева, який у праці «Антична філософія історії» підкреслював, що «однобічна опора на природу глибоко знижує специфіку законів історичного розвитку, оскільки ні особистість, ні суспільство ні в якому випадку для нас не зводяться лише до природних відношень». І далі О. Лосев наголошує на тому, «що з астрономічного характеру класичної античної філософії історії ні в якому випадку неможливо робити того висновку, що тут не було ніякого історизму. Цей історизм у своїй основі був дійсно астрономічним. Але в реальному розкритті він володів усіма рисами людської боротьби, постійних людських по-

шуків, постійних злетів і падінь, постійного драматизму, а часто навіть і дійсного трагізму» [8, с. 202]. Тут можна погодитись із О. Лосевим у тому, що історизм античної традиції дійсно був астрономічним. Але, з іншого боку, доречною є думка М. Бердяєва про те, що в греків не було есхатологічного очікування кінця історії, тобто історія не йшла до якогось фінального завершення, і лише християнство дало людині надію на те, що її земне життя – це є лише можливість наближення до граду «небесного», коли людина буде нести відповідальність за свої гріхи.

Для античної традиції характерна циклічна модель історії, тобто історія рухається по колу, тому й людина в історії народжується, проходить свій життєвий шлях і вмирає. Тут немає есхатологічного очікування кінця історії.

Цю думку висловлює мислитель Г. Флоровський, який підкреслював історичний характер християнського світогляду, на відміну від грецького. Для греків все часове належить до нижньої сфери буття, у часі немає творчого початку, а тільки цикли, періодичні повторення всього минулого. Згідно з християнським поглядом, час є не коло, а лінія, яка має початок, кінець, мету. Історичний процес, який є єдиним у своєму роді в часі, складається з творчих актів, які визначають долю людської особистості [11, с. 499–500]. Греків мало турбував точний смисл історії, і їхній спосіб мислення був суттєвим чином неісторичним, ідея прогресу була їм чи незнайома, чи цікавила незначною мірою.

Аристотель усе ж таки говорив про майбутні потрясіння, які призведуть поступово людство до примітивного стану, потім настане нова еволюція, високий рівень розвитку цивілізації, але згодом знову потрясіння й так до безконечності. У творчості М. Бердяєва ми зустрічаємо ґрунтовний аналіз античної традиції, де він також підкреслює, що греки сприймали світ естетично, як завершенний і гармонійний космос. Циклічність процесу є характерним для грецького світосприймання, воно уявляло рух історії, як коловорот. «Для грецької свідомості характерним було споглядання закінченого гармонійного стану, яке вони ніколи не пов'язували з майбутнім, – пише російський мислитель [3, с. 22], – ідея історії вперше виникає саме в євреїв, їхня свідомість, на відміну від елліністичної, була завжди звернута до майбутнього». Месіанська ідея і є специфічною ідеєю, яку єврейський світ уніс в історію людського духу.

Християнство дало історію, дало ідею історії тим, що воно вперше визнало до кінця, що вічне може мати вихід у часовому, часове – у вічному. У грецькій свідомості часове було коловоротом, християнство здійснило прорив, воно пододало ідею коловороту, ствердило здійснення історії в часі, розкрило смисл історії. У ранньому християнстві дуже суттєвими є есхатологічні мотиви, очікування кінця цієї земної історії, знецінення соціальної активності людини в історичному просторі. Представники ранньої християнської думки вважали, що кінець часу є також кінець, вичерпаність усього створеного в часі: страшний суд – це прихід Божого царства в усій його повноті. Така історія, яка йде від творіння до падіння, від завіту, часового альянсу до очікування месії, від явлення Христа до останнього судного дня, тому людина, яка занурена в таким чином досягнуто історію, може краще осмислити сама себе, тобто те, звідки вона прийшла, де знаходиться й куди її кличе історія. Людина знає, що Боже царство вже ввійшло з Христом у світ, що він серед нас, хоча реалізуватись повністю може лише в кінці часу.

На відміну від християн, древні греки жили в просторі полісу і для полісу, лише в ньому уявляючи себе. Знищення полісу зробило грецького філософа індивідуалістом, який утратив надію знайти новий тип співтовариства. Християнин, навпаки, не належить до політичного суспільства, ні до якого іншого природного оточення: він живе в церкві, у горизонтальному й вертикальному вимірах одночасно, тому хоча він живе в цьому світі, але живе не для нього [10, с. 21].

Тобто, для раннього християнства характерним є поділ світу на природний і надприродний. Тому в розумінні історичного процесу існує дуалізм між «мирською та сакральною» історіями. Цю особливість раннього християнства підкреслював М. Бердяєв. Першохристиянство було есхатологічно налаштоване. Воно чекало скорішого кінця світу, другого пришестя Христа. Перед ним не розкривалися перспективи тривалого історичного процесу, в якому Христовій церкві необхідно було стати діючою силою [4, с. 27–28].

Суттєвою відмінністю християнського погляду на історичний процес порівняно з античністю є те, що ранні християнські мислителі вперше почали розглядати історію як єдиний процес, тобто саме в християнській свідомості вперше виникає субстанційне бачення історії, пошук єдиного початку в історичному процесі, на відміну від античної традиції, де ще немає відчуття історичного, робиться акцент саме на людину, її внутрішній світ і немає есхатологічного очікування кінця історії. Підтвердження цієї думки ми знаходимо в роботі англійського дослідника Гарднера Клінтона, який підкреслював, що християнство вийшло за свої межі власне релігійної орієнтації на внутрішній світ, воно змусило нас усвідомити свою здатність змінювати часи, просувавшись уперед, наслідувати землю. Саме християнство дало людству відчуття єдиної історії, в якій бере участь увесь людський рід [5, с. 84–85].

Потрібно підкреслити, що християнство збагачує античну думку ідеєю особистості й уводить розуміння гуманності в його сучасному смислі [5, с. 82].

Відмінністю християнської й античної думок є також різний підхід до проблеми людини в історії, тобто виділення двох типів соціального буття. З одного боку, життя в повсякденності, яке позбавлене великих історичних передчуттів, і життя, яке спроектоване на історію. Перший тип характерний для античної традиції, його рисою є досягнення індивідуальної повсякденної свідомості, другий тип характеризує іудаїстську традицію, його рисою є пошук колективної віри. Антична традиція базувалась на індивідуальній долі, здоровому глузді та зануренні в повсякденність. Але потім відомий християнський мислитель М. Лютер принцип колективного спасіння замінює на індивідуальний, який побудований на безпосередній зустрічі віруючого з Богом. Надалі Захід після реформації посилив свої елліністичні начала за рахунок іудаїстських. Саме від цієї події бере свій початок номіналістичне бачення історичного процесу, яке характерне саме для західної християнської традиції. Тобто, колективний інтерес виступає як проста сума індивідуальних інтересів.

Ще однією відмінністю античного і християнського розуміння історії є різний підхід до ідеї розвитку, а тому й до ставлення людина – Бог. Якщо античний світ висував ідею еволюції людини як ідею зміни її ставлення до природи, то середньовічний світ пов'язував ідею розвитку саме з осягненням ставлення людини до Бога як ставлення створеного до свого творця. Християнство говорило про незмінність Бога, робило акцент на тому, що Богу як абсолютно досконалій сутності не властиве всяке становлення, розвиток, оскільки він завжди й у всіх відношеннях є сама собі рівна істота. Але існувала в християнстві й інша точка зору. Так, за вченням Августина, створена Еклезіастом теорія коловороту не поширюється на людину та історію людського роду. На єдність історії людського роду в класичній християнській традиції, а також єдність духовного світу людей, на універсальність висхідних ступенів вірувань, які встановлені Божественним провидінням, указує у своїй роботі В. Чалоян [12, с. 5]. Багато мислителів протиставляли похмурому християнському вченню радість життя античного світу. Але те, чого не вистачає цій думці, що стане для неї одночасно й каменем спотикання, – це реальність Утілення. У праці представника класичної християнської філософії Августина ми зустрічаємо спробу порівняння античності й християнства. Він, аналізуючи античну думку, підкреслює, що там він «не знайшов того,

що слово прийшло в цей світ і світ не прийняв його, того, що слово стало плоттю». Августин пише: «Не пристосуйтеся до цього світу, щоб земля, зрошена джерелом життя, вивела живу душу – душу чисту – перед твоїм сином, завдяки твоїм Євангелістам, душу наслідувачів, наслідувачів твого Христа» [1, с. 283].

Ще однією відмінністю античної й християнської думки щодо вирішення смислоісторичної проблеми є різне бачення становища людини у світі. Так, для античної філософії характерною є ідея про центральне місце людини, яка виступає як мікрокосм. Тобто, якщо космос є велика людина, то людина є малий космос. Представники ранньої християнської філософії, навпаки, вважають, що дійсна велич людини не в її безумовній спільноті з Усесвітом, а в її причетності до Божественної повноти, особливо це підкреслювали представники православної традиції в християнській філософії. Відмінність християнського богослов'я від язичницьких уявлень полягає в тому, що тут богослов'я є відділеним від космології та гносеології. На цю особливість ранньохристиянської думки вказує у своїй роботі Андрій Кураєв, який, зокрема, підкреслював, що з погляду теософії божество єдино й безособистісно, лише в людському пізнанні, тобто лише гносеологічно, існують різні грані єдиного, яким людина дає різні імена й уважає їх різними існуваннями. Дух – єдиний, але виявляє він себе різноманітно. І тому множинність Богів – лише назви різних космологічних функцій єдиного першопочатку. У християнстві всі прояви Бога в світі (тобто всі божественні дії та енергії) виходять із єдиної божественної природи й тому завжди являють усю трійцю. Для язичницької думки божество само по собі безмежно, але його енергії, тобто обмежені прояви необмеженого початку в обмеженому світі, мовби лицетворять його, дозволяють людині сприймати божество як особисте, є присутніми у світі, безособистісні. І те, що Бог є особистість, відкриває не його енергія, а його пряме й особисте одкровення, його вольове рішення прямо та безпосередньо виявити себе [7, с. 130].

Особливість класичного християнства полягає в тому, що Бог виступає як певна абсолютна істота й між людиною та Богом існує велика дистанція, яку людина не може повністю подолати. Згідно з концепцією А. Кураєва, саме в християнстві богослов'я є відділеним від космології й гносеології. Бога неможливо пізнати розумом, у нього можливо лише вірити. Для античного світу Божество більш наближене до людини, недарма в античності існує поняття фатуму, якому підкорені не лише люди, а й Боги.

Але було б помилкою бачити в античній і християнській традиції лише одні антитези. Християнство, безумовно, зародилось в античному світі, набуло офіційного визнання до руйнування Римської імперії. Так, Ф. Коплстон уважає, що рання християнська думка та елліністична філософія протягом деякого часу співіснували [6, с. 420]. Грецька філософія впливала на раннє християнство. Климент Олександрійський, Ориген зазнали значного впливу грецької філософії. Зокрема, Ф. Коплстон звертає увагу на те, що Климент Олександрійський розглядав грецьку філософію як позитивне підготування до християнства, як наставницю, в обов'язки якої входило виховання грецького розуму з тим, щоб він міг умістити істину, яка була сповіщена в одкровенні через Христа [6, с. 31]. Отці церкви природним чином зверталися за філософськими термінами, поняттями, аргументами до філософії, зокрема до неоплатонізму, який надавав найбільшого значення духовній реальності й сходженню душі до Бога, став останньою великою течією метафізичної думки в античності.

Отже, ми можемо зробити висновок про те, що класична християнська філософія виходить із традицій античної філософії, з другого боку, виробляє свій особливий підхід до вирішення проблеми історії й місця людини в історичному просторі.

Отже, основними рисами ранньохристиянського бачення сенсу історії є ідея єдності історичного проце-

су, провіденціально-есхатологічні мотиви в підході до проблеми смислу історії, різкий дуалізм «мирської» та «сакральної історії», знецінення соціальної активності людини у світі. Людина повинна очікувати «Божого царства», тобто кінця історії. Але, з іншого боку, значення Християнства полягає в тому, що воно вперше дало людині надію. Тобто, історія вже в концепціях представників раннього християнства не є коло, коли все повторюється й немає нічого нового, а людина отримала можливість сподіватись своїми добрими вчинками заслужити Боже царство, отримала можливість вибрати істинний сенс життя. Але в ранньому християнстві немає тієї ланки, яка б пов'язала між собою «мирське» та «сакральне», людину й Бога. Це завдання повинна була вирішити вже сучасна християнська думка, яка буде збагачена напрацюваннями представників світської філософської традиції.

Література

1. Августин Блаженний. Сповідь / Блаженний Августин. – К. : Основи, 1997. – 310 с.
2. Бердяев Н.А. Проблема истории и эсхатология / Н.А. Бердяев // Бердяев Н.А. Очерк русской философии истории. Антология / Н.А. Бердяев. – М. : Республика, 1996. – С. 291–320.
3. Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 175 с.
4. Бердяев Н. Царство Божие и царство Кесаря / Н. Бердяев // Бердяев Н. Путь. Орган русской религиозной мысли / Н. Бердяев. – М. : Информ-прогресс, 1992. – С. 27–29.
5. Клинтон Г. Между Востоком и Западом. Восстановление даров русской души / Г. Клинтон. – М. : Наука, Восточная литература, 1993. – 128 с.
6. Коплстон Ф. История средневековой философии / Ф. Коплстон. – М. : Энигма, 1997. – 500 с.
7. Кураев А. Христианская мысль перед тайной личности / А. Кураев // Кураев А. Христианская философия и пантеизм / А. Кураев. – М. : Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1997. – С. 232.
8. Лосев А.Ф. Античная философия истории / А.Ф. Лосев. – М. : Наука, 1997. – 206 с.
9. Мень А.В. Тайна жизни и смерти / А.В. Мень. // Культура и религия. – 1992. – № 1. – С. 60–63.
10. Реале Д. Западная философия от истоков до наших дней / Д. Реале, Д. Антисери. – СПб. : Петрополис, 1995. – 354 с.
11. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – Минск : Харвест, 2006. – 607 с.
12. Чалоян В.К. Запад: преемственность в философии античного и средневекового общества / В.К. Чалоян. – М. : Наука, 1979. – 216 с.

Анотація

Кротов К. В. Античність і середньовіччя: порівняльний аналіз вирішення проблеми смислу історії. – Стаття.

У статті зроблено порівняльний аналіз стосовно вирішення проблеми смислу історії в античній філософії та класичній християнській. Акцентовано увагу на тому, що антична філософія розглядає історію як циклічний процес, де немає очікування чогось нового. Класичне християнство висуває лінійну модель розуміння історичного процесу, де історія рухається до певного фіналу, який пов'язаний із другим пришестям Христа. Наголошується на домінуванні в античній філософії саме ідеї розуму людини, а в християнській філософії місце розуму посідає саме віра. Розум без віри втрачає будь-який сенс. Християнство збагачує античну думку ідеєю особистості й уводить розуміння гуманності в його сучасному смислі. Відмінністю християнської та античної думок є також різний підхід до проблеми людини в історії. При цьому виділяють два типи соціального буття: життя в повсякденності, яке позбавлене великих історичних передчуттів, і життя, яке спроектоване на історію.

Ключові слова: модель історії, смисл історії, есхатологія.

Аннотация

Кротов К. В. Античность и средневековье: сравнительный анализ решения проблемы смысла истории. – Статья.

В статье сделан сравнительный анализ решения проблемы смысла истории в античной философии и классической христианской. Акцентировано внимание на том, что античная философия рассматривает историю как циклический процесс, где нет ожидания чего-то нового. Классическое христианство выдвигает линейную модель понимания исторического процесса, где история движется к определенному финалу, который связан со вторым пришествием Христа. Акцентируется внимание на доминировании в античной философии идеи разума человека, а в христианской философии место разума занимает именно вера. Разум без веры утрачивает любой смысл. Христианство обогащает античную мысль идеей личности и вводит понимание гуманности в его современном смысле. Отличием христианской и античной мысли является также разный подход к проблеме человека в истории. При этом выделяют два типа социального бытия: жизнь в повседневности, которая лишена больших исторических предчувствий, и жизнь, которая спроектирована на историю.

Ключевые слова: модель истории, смысл истории, эсхатология.

Summary

Krotov K. V. Antiquity and the Middle Ages: a comparative analysis of the problem of sense of history. – Article.

A comparative analysis concerning the problem of the sense of history in ancient philosophy and classical Christianity is made in this article. It was focused, that ancient philosophy considers history as cyclic process where there is no expectation of something new. Classical Christianity makes linear model of understanding of historical process, where history moves to certain final, which is connected with the second coming of Christ. The dominance of the idea of human mind in ancient philosophy is emphasized in this article. But in Christian philosophy faith itself takes place of mind. Mind without faith loses any sense. Christianity enriches ancient conception with the idea of personality and introduces the understanding of humanity in its modern sense. The approach to the problem of man existence in history is different in Christian and ancient conceptions. Thus, two types of social being are distinguished. From the one hand, it is the everyday life, which is deprived of great historical premonitions, and from the other hand, the life which is projected on the history.

Key words: model of history, sense of history, eschatology.